

Kryzys zaufania a pandemia COVID-19 w Polsce

Alicja Jaworska

ORCID: 0000-0002-4849-923X

OŚRODEK KULTURY FRANCUSKIEJ I STUDIÓW FRANKOFOŃSKICH
UNIwersytet Warszawski

Kinga Torbicka

ORCID: 0000-0002-6625-5060

OŚRODEK KULTURY FRANCUSKIEJ I STUDIÓW FRANKOFOŃSKICH
UNIwersytet Warszawski

Streszczenie

Wraz z trzecią falą pandemii Covid-19, Polska weszła w kolejny etap światowego kryzysu sanitarnego. W dobie pandemii, po wyborach prezydenckich, licznych kryzysach politycznych, narodowej kwarantannie, demonstracjach przeciwko ograniczeniom w dostępie do aborcji i rozpoczęciu szczepień przeciwko Covid-19, kwestia zaufania pomiędzy instytucjami państwa, w tym Unii Europejskiej, a społeczeństwem, stała się ważnym elementem konstruowania rzeczywistości pocovidowej. Czy kryzys zaufania jest oznaką słabości wartości demokratycznych zarówno w instytucjach państwowych, jak i europejskich? Czy instytucjonalna niezdolność państwa do rządzenia doprowadzi Polskę do kryzysu zaufania? Czy polski dyskurs medialny odzwierciedla ten kryzys zaufania? Wiodącą metodą badawczą zastosowaną podczas przygotowywania tekstu była analiza dyskursu. W podsumowaniu autorki diagnozują obecną sytuację: polaryzację polskich mediów, podsycaną wieloletnimi konfliktami politycznymi, społecznymi i moralnymi, pogłębianą przez pandemię Covid-19. Wskazują one na potrzebę zbudowania silnego i bezkompromisowego zaufania między polskim społeczeństwem a jego przywódcami politycznymi.

Słowa kluczowe: Polska, pandemia Covid-19, instytucje, kryzys zaufania, dyskurs medialny, demokracja

Klasyfikacja JEL: F50

Abstract

With the third wave of COVID-19 pandemic, Poland passed to the next stage of the global sanitary crisis. In the era of pandemics, after the presidential elections, numerous political crises, a national lockdown, demonstrations against restrictions in access to abortion, and the start of vaccinations against COVID-19, the issue of trust between the institutions of the state – including the European Union – and the society, became an important element of the construction of the post-COVID reality. Is a crisis of confidence a sign of weakness of democratic values in both state and European institutions? Will the institutional inability of the state to govern lead Poland to a crisis of trust? Does the Polish media discourse reflect this crisis of trust? The leading research method used while preparing this text was discourse analysis. In the conclusion the authors diagnose the current situation: polarization of the Polish media, fueled with many years of political,

social and moral conflicts, further increased by the COVID-19, and point to the need to build a strong and uncompromising trust between the Polish society and its political leaders.

Keywords: Poland, Pandemic, COVID-19, Institutions, Crisis of trust, Media Discourse, democracy

JEL Classification: F50

Wprowadzenie

Od początku pandemii COVID-19 polski rząd znajdował się na pierwszej linii zarządzania kryzysem sanitarnym przez nią spowodowanym. Nadejście trzeciej fali infekcji (luty-maj 2021) wyznaczyło pierwszą rocznicę życia przez polskie społeczeństwo w warunkach pandemii. Analizowany okres obejmuje zjawiska zainicjowane przez drugą falę kryzysu COVID-19 (od listopada 2020 do lutego 2021 roku), które miały swoją kontynuację i były widoczne podczas trzeciej fali.

W czasie pandemii miały miejsce następujące wydarzenia, które w sposób znaczący wpłynęły na zaufanie społeczne: wybory prezydenckie, kwarantanny narodowe, demonstracje przeciwko ograniczeniom w dostępie do legalnej aborcji, początek masowych szczepień przeciwko COVID-19. Wydarzenia te pokazały wzrastający brak zaufania społeczeństwa do rządu oraz dysfunkcyjność systemu demokratycznego w Polsce.

W badaniach wykorzystano metody badawcze charakterystyczne dla nauk o polityce i administracji, ze szczególnym uwzględnieniem analizy dyskursu. Analizie poddano akty prawne i dokumenty oficjalne Ministerstwa Zdrowia, Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, raporty Polskiej Akademii Nauki, Światowej Organizacji Zdrowia i National Pandemic Alarm. Tematyka społecznych i politycznych konsekwencji trzeciej fali pandemii COVID-19 obrosła już w obszerną polską i międzynarodową literaturę naukową i teksty eksperckie, których autorzy wywodzą się z ośrodków badawczych związanych z naukami politycznymi, socjologią i ekonomią (Duszyński 2020; Dignat 2020; Krastew 2020). Bieżące analizy uzupełniają eksplorację naukową, ukazującą się wraz z wystąpieniem pandemii COVID-19 (Fukuyama 2020a; Toshkov, Yesilkagit, Carroll 2020; Sucher, Gupta 2019).

Analizie poddany został także dyskurs polskich mediów przychylnych rządowi (TVP, Polskie Radio, portal wPolityce) oraz tych w opozycji do partii rządzącej (TVN, Radio TOK FM, „Gazeta Wyborcza”). Analiza objęła warstwę leksykalną, argumentacyjną i styl tekstów, a także strategie cytowania i angażowania aktorów wydarzenia medialnego. Taka metodologia, efektywna w przypadku danego korpusu i wobec postawionych pytań badawczych, jest właściwa francuskiej szkole analizy dyskursu, opartej między innymi na pojęciu interdyskursu (Benveniste 1966, Charaudeau 1983, Maingueneau 2007, 2014).

Głównym celem niniejszego artykułu, bazując na weryfikacji źródeł zastanych, jest identyfikacja społecznych i politycznych konsekwencji trzeciej fali pandemii COVID-19. Problem badawczy skupia się wokół pytań: w jaki sposób państwo polskie zareagowało instytucjonalnie na kryzys związany z zarządzaniem pandemią COVID-19? Jaki wpływ miały konsekwencje zarządzania przez państwo pandemią COVID-19 na zaufanie między instytucjami państwa a społeczeństwem?

Pytania badawcze zidentyfikowane na początkowym etapie procedury badawczej sprowadzają się do następujących kwestii: Czy negatywne konsekwencje kryzysu sanitarnego wpłynęły na rosnący brak zaufania społecznego? Czy polski dyskurs medialny odzwierciedla kryzys zaufania? Zastosowano następującą procedurę badawczą: sformułowano sytuację problemową we wstępie artykułu, określono i rozpoznano problemy badawcze, zebrano materiały źródłowe, opracowano procedurę badawczą, dobrano metody badawcze, sformułowano hipotezy zaprezentowane w niniejszej części. Po analizie za pomocą zastosowania opisanych metod otrzymano pełen wymiar badanej problematyki. Przeprowadzono następnie badania teoretyczne i zweryfikowano postawione hipotezy. Na koniec opracowano materiały, zweryfikowano wyniki badań, opracowano i podsumowano całość badań, uzyskując zwartą formę artykułu naukowego. Do analizy użyto danych Ministerstwa Zdrowia, National Pandemic Alarm i raportu Polskiej Akademii Nauk. Wygene-

rowane hipotezy we wstępie niniejszego artykułu zostały zweryfikowane w części merytorycznej. W niniejszym artykule poddano analizie dotychczasowe doświadczenia Polski związane z pandemią COVID-19 i ich wpływ na sytuację polityczną i społeczną państwa.

Między kryzysem politycznym a kryzysem zaufania

15 lutego 2021 roku Mateusz Morawiecki potwierdził nadejście trzeciej fali pandemii COVID-19 w Polsce. 17 marca 2021 roku rząd zdecydował o wprowadzeniu narodowej kwarantanny. Według danych z Ministerstwa Zdrowia 22 marca 2021 roku liczba zakażeń osiągnęła 30 000 dziennie i stanowi największy wzrost zachorowań od 20 listopada 2020 roku (MZ 2020, 2021). W Tabeli 1 przedstawiono dane dotyczące zakażeń, zgonów, liczby wolnych łóżek i respiratorów szpitalnych oraz odsetek zajętych łóżek i respiratorów w okresie od 21 listopada 2020 roku do 1 kwietnia 2021 roku¹. Dane te obrazują powagę i znaczenie trzeciej fali COVID-19 (od 01.02.2021 do 01.05.2021) poprzez nieodnotowany podczas drugiej fali (od 21.11.2020

Tabela 1. Dane przedstawiające liczbę zakażeń COVID-19 i zgonów na COVID-19, liczbę wykonanych testów, liczbę wolnych łóżek i respiratorów oraz odsetek zajętych łóżek i respiratorów w Polsce podczas drugiej i trzeciej fali pandemii COVID-19 (od 21.11.2020 do 1.04.2021).

	21.11.2020	01.02.2021	03.03.2021	11.03.2021	01.04.2021
Liczba zakażeń COVID-19 dziennie	24 213	2 503	15 698	21 045	35 251
Liczba zgonów dziennie	574	42	309	373	621
Liczba wykonanych testów dziennie	45 018	21 611	62 600	67 762	109 400
Liczba wolnych łóżek dla pacjentów chorych na COVID-19	38 136	29 155	26 490	27 486	41 272
Odsetek zajętych łóżek przez pacjentów chorych na COVID-19	56,3%	46,3%	58,8%	67,9%	77%
Liczba wolnych respiratorów dla pacjentów chorych na COVID-19	2 956	2 827	2 586	2 702	4 013
Odsetek zajętych respiratorów przez pacjentów chorych na COVID-19	71,3%	48,9%	61,2%	71,3%	78,3%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Zdrowia (2020, 2021)

Tabela 2. Poziom zaufania do wymienionych instytucji w okresie od lutego 2020 do lutego 2022.

Instytucje	Luty 2020 Zaufanie	Luty 2020 Brak zaufania	Luty 2022 Zaufanie	Luty 2022 Brak zaufania
Wojsko	83%	8%	76%	14%
Policja	71%	21%	63%	28%
Władze lokalne miasta/gminy	74%	17%	63%	28%
Urzednicy administracji publicznej	61%	23%	53%	35%
Rzecznik Praw Obywatelskich	64%	12%	51%	22%
Prezydent	58%	36%	43%	50%
Sądy	42%	45%	33%	53%
Rząd	46%	45%	32%	62%
Media	32%	55%	29%	55%
Sejm i Senat	33%	45%	23%	65%
Trybunał Konstytucyjny	40%	37%	22%	60%
Partie polityczne	24%	56%	18%	70%

Źródło: CBOS 2022.

Tabela 3. Najważniejsze wydarzenia polityczne w Polsce podczas pierwszej, drugiej i trzeciej fali COVID-19

Pierwsza fala COVID-19 w Polsce (marzec 2020 – listopad 2020)	Druga fala COVID-19 w Polsce (listopad 2020 – luty 2021)	Trzecia fala COVID-19 w Polsce (luty 2021 – maj 2021)
4.03.2020 – początek pierwszej fali COVID-19 w Polsce	6.11.2020 – początek drugiej fali COVID-19 w Polsce	15.02.2021 – początek trzeciej fali COVID-19 w Polsce
1.07.2020 – premier Mateusz Morawiecki ogłasza koniec pandemii w Polsce	10-11.11.2020 – szczyt UE, Polska otrzymuje 770 mld PLN	19.02.2021 – kryzys w koalicji rządowej
4.07.2020 – pierwszy kryzys w koalicji Zjednoczona Prawica	18.11.2020 – manifestacje przeciwko wyrokowi Trybunału Konstytucyjnego	1.03.2021 – afera podsłuchowa związana z Danielem Obajtkiem
12.07.2020 – wybory prezydenckie	15.12.2020 – Narodowy Program Szczepień	13.03.2021 – zapowiedź ogłoszenia programu PiS „Nowy Ład”
19.09.2020 – drugi kryzys w koalicji Zjednoczona Prawica	27.12.2020 – wdrożenie Narodowego Programu Szczepień	17.03.2021 – narodowa kwarantanna
6.10.2020 – rekonstrukcja rządu	27.01.2021 – publikacja wyroku Trybunału Konstytucyjnego	1.04.2021 – kontynuacja programu szczepień – 6 mln zaszczepionych
22.10.2020 – wyrok Trybunału Konstytucyjnego o niezgodności niektórych postanowień ustawy aborcyjnej z Konstytucją; początek ulicznych manifestacji przeciwko temu wyrokowi	10.02.2021 – „media bez wyboru” protest mediów przeciwko wprowadzeniu podatku od reklam	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Ministerstwo Zdrowia 2020, 2021; Rychard 2021; Duszyński 2020.

do 31.01.2021) wzrost zakażeń, liczbę zgonów, liczbę wykonanych testów i odsetek zajętych łóżek oraz respiratorów w szpitalach. W wyniku wzrostu zakażeń podczas trzeciej fali system opieki zdrowotnej miał za zadanie zabezpieczyć społeczeństwo przed narastającą pandemią przy jednoczesnym utrzymaniu dostępności świadczeń zdrowotnych. Stanowiło to wyzwanie dla administracji państwowej i dla społeczeństwa.

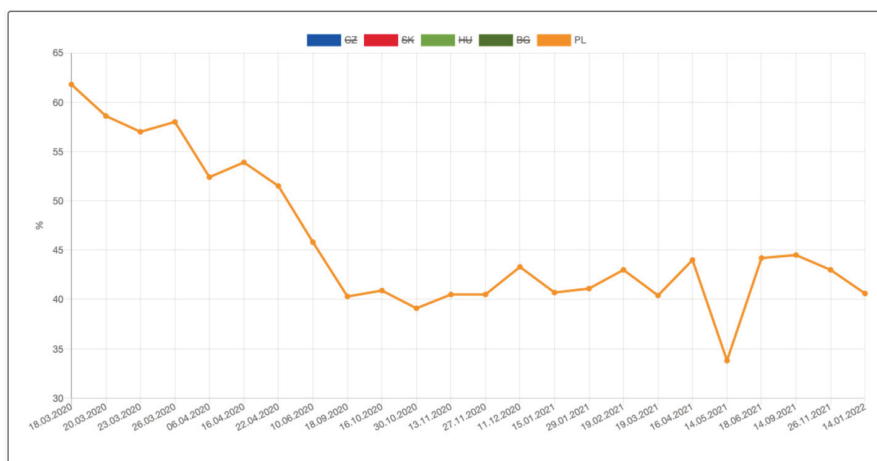
Narodowy Program Szczepień został wdrożony 27 grudnia 2020 roku. Na dzień 1 kwietnia 2021 roku – 4 miliony osób zostało zaszczepionych jedną dawką szczepionki, a 2 miliony zostały zaszczepione dwoma dawkami. Od lutego 2021 roku wzrastała liczba zachorowań na COVID-19. Sytuacja ta wynikała z połączenia następujących czynników: pojawienie się nowych wariantów wirusa w Polsce – brytyjski, brazylijski i południowo-afrykański (18 marca 2021 roku – wariant brytyjski stanowił 60% wszystkich potwierdzonych przypadków), chaos związany ze zmianą strategii szczepień i małą liczbą osób zaszczepionych oraz malejącą dyscypliną społeczną (Afelt 2021a; Duszyński 2020). Zwróćmy tutaj uwagę na analizę, jaką zrobili Dimiter Toshkov, Kutsal Yesilkagit, Brendan Carroll z Uniwersytetu w Lejdzie. W swojej pracy zatytułowanej *Government Capacity, Societal Trust or Party Preferences? What Accounts for the Variety of National Policy Responses to the COVID-19 Pandemic en Europe?* zbadali czynniki, które wpłynęły na różnorodność polityk i reakcji rządów europejskich na pandemię. Wzięli oni pod uwagę osiem zasadniczych czynników: instytucje polityczne; zdolność do rządzenia; wydajność systemu sanitarnego (liczba respiratorów i liczba łóżek szpitalnych); warunki organizacyjne; ideologia partii rządzącej; czynniki społeczne; zaufanie międzyludzkie; zaufanie wobec rządu i wolność w kraju. Zbadali je, biorąc pod uwagę trzy aspekty polityk krajowych wobec pandemii: zamknięcie szkół, kwarantanna narodowa i wprowadzenie stanu wyjątkowego (Toshkov, Yesilkagit, Carroll 2020). Przekładając powyższe czynniki na sytuację związaną z trzecią falą pandemii w Polsce widać, że ze względu na niewystarczającą liczbę łóżek szpitalnych i respiratorów, rząd był zmuszony odpowiedzieć na kryzys w sposób szybki, konkretny i bardzo rygorystyczny. W odpowiedzi na szybki wzrost zachorowań wprowadza-

dzono natychmiastową narodową kwarantannę. W Tabeli 1 widzimy liczbę respiratorów, a także liczbę łóżek dla pacjentów chorych na COVID-19. Te dwa wskaźniki były kluczowe dla zdolności systemu sanitarnego, który następnie decydował o polityce rządu polskiego ustanawianej w reakcji na kolejne fale pandemii.

Polska wkroczyła w trzecią falę zakażeń, przechodząc jednocześnie poważny kryzys polityczny w koalicji rządowej Zjednoczonej Prawicy (składającej się z trzech ugrupowań: Prawo i Sprawiedliwość [PiS], Solidarna Polska i Porozumienie). W Tabeli 2 przedstawiono wydarzenia polityczne, które miały miejsce w czasie pierwszej, drugiej i trzeciej fali pandemii COVID-19. Podczas kolejnych fal miały miejsca liczne kryzysy polityczne w koalicji rządzącej. W lutym 2021 r. jedna z partii wchodząca w skład koalicji – Porozumienie – nie poparła ustawy o mediach, zdystansowała się od rządowego programu Nowy Ład oraz przechodziła wewnętrzny rozłam. „Erozja systemu rządowego” (Rychard 2021) i silne podziały wewnątrz koalicji zaczęły być coraz bardziej widoczne na początku trzeciej fali pandemii COVID-19. Negatywne skutki sanitarne trzeciej fali w społeczeństwie oraz postępujący kryzys polityczny w koalicji rządowej spowodowały zmniejszenie się zaufania społeczeństwa do rządu. Poziom zaufania do rządu w lutym 2021 r. wynosił 43%. Dla porównania rok wcześniej, w marcu 2020 r., wynosił on 61% (NPA 2021). Również zaufanie do instytucji państwa malało wraz z nadchodzeniem kolejnych fal pandemii.

Zaufanie jako fundament społeczeństwa demokratycznego

Jedna z definicji zaufania mówi, że jest to „pragnienie przedstawienia działań innych na podstawie wiary w ich dobre intencje wobec nas z korzyścią dla wszystkich” (Sucher, Gupta 2019, 1). Zaufanie do instytucji dotyczy zaufania do instytucji oficjalnych: systemów rządów, organów rządowych, przedsiębiorstw i organizacji. Zaufanie społeczne odnosi się do przekonań ludzkich, reprezentuje więzi społeczne i zaufanie międzyludzkie w społecznościach, miejscach pracy i grupach interesów (Algan 2018). Zaufanie społeczne jest często uważane za spoiwo łączące ludzi, pozwalające na prawidłowe funkcjonowanie firmom, gospodarkom i systemom politycznym (Knack 1998). Jednakże należy pamiętać, że utrata zaufania ma dramatyczne konsekwencje i przekłada się na poważne straty. Obecna pandemia COVID-19 jest pandemią społeczną. Zmienia społeczeństwo a także stosunki między społeczeństwem a rządem reprezentowanym przez instytucje w kierunku utraty zaufania. Zaufanie pozostaje głównym elementem relacji między obywatelami a państwem. Jest to czynnik objaśniający o najważniejszym znaczeniu, który określa prawidłowe funkcjonowanie



Źródło: NPA, National Pandemic Alarm, [European National Panels](#), 2021

Rycina 1. Poziom zaufania wobec rządu w Polsce w okresie od 18.03.2020 do 14.01.2022

systemu demokratycznego. Pandemia podkreśla kwestię wielopoziomowego zaufania. „Rozsądne jest rozważenie, że zaufanie społeczne działa podobnie do zaufania instytucjonalnego jeśli przyjmimy, że kryzys intensyfikuje kulturę zaufania podstawowego” (Levratto 2020, 5).

Według badań National Pandemic Alarm² rosnący poziom niepokoju Polaków był widoczny od początku trzeciej fali (64% Polaków deklarowało zaniepokojenie kryzysem sanitarnym), który w konsekwencji przekładał się na niskie zainteresowanie szczepieniem (50% Polaków deklarowało chęć zaszczepienia) oraz na niski poziom zaufania do rządu (43% respondentów ufało rządowi) (NPA 2021). Rysunek 1 ilustruje spadek zaufania do rządu od początku trwania pandemii w Polsce.

Etienne Dignat pisze o tym, że gdy rozpadowi ulega zaufanie społeczne wówczas państwo narodowe jest przywoływane jako punkt odniesienia i czynnik, który ma to zaufanie odbudować, tworząc ramy instytucjonalne władzy (Dignat 2020). Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju podkreśla znaczenie zaufania w walce z pandemią i otwarcie wyraża zaniepokojenie malejącym poziomem zaufania społeczeństw wobec rządów krajowych (OECD 2020).

Pandemia COVID-19 prowadzi do zmian społecznych i dysfunkcji systemu politycznego (Krastew 2020). Jest ona zjawiskiem poważnym, którego konsekwencje dla życia społecznego i politycznego są trwałe. Bertrand Badie podkreśla, że brak zaufania społeczeństwa do instytucji jest spowodowany ich nieudolnością w walce z pandemią (Badie 2021). Zaufanie wobec tego, co już było oraz tego, co będzie, czyli wyzwani przyszłości, ewoluuje podobnie jak dynamika pandemii. Jednakże kryzys zaufania jest elementem, który trzeba będzie uwzględnić przy próbie rekonstrukcji społeczeństwa po pandemii COVID-19. Istotność kryzysu zaufania społecznego, potwierdza jego nie dająca się pominąć obecność w dyskursie medialnym.

Nieudolność instytucjonalna

Pandemia COVID-19 jest „największą i najbardziej bolesną katastrofą społeczno-ekonomiczną od czasu wielkiego kryzysu z lat 1929-1933” (Afelt 2021b, fragment wypowiedzi podczas referatu). Konsekwencje społeczne i polityczne obecnej światowej sytuacji sanitarnej są wyzwaniem dla państw narodowych w przyszłości.

Według Francisca Fukuyamy to nie demokracja jest obecnie systemem, który radzi sobie najlepiej z zarządzaniem pandemią. Sądzi on, że autorytaryzm jest bardziej skuteczny w walce z kryzysem sanitarnym, co w konsekwencji prowadzi do umacniania się systemów autorytarnych (Fukuyama 2020a). Do czynników zagrażających społeczeństwom i demokracjom w czasie trwania pandemii zalicza on:

- brak silnego przywództwa,
- brak zdolności państwa do skutecznego zarządzania,
- brak zaufania obywateli do rządu (Fukuyama 2020b).

Zaufanie do przywódców i do państwa jako instytucji jest absolutnie fundamentalne. W marcu 2020 r. Francis Fukuyama pisał, że ostatecznie „zdolność państwa, a przede wszystkim zaufanie do rządu” określi skuteczność odpowiedzi na pandemię COVID-19, w szczególności „jeśli obywatele ufają swoim przywódcom i jeśli liderzy kierują państwem w sposób kompetentny i skuteczny” (Fukuyama 2020b, 2). W marcu 2021 r. jego słowa pozostawały jeszcze bardziej aktualne.

Jednym z czynników, który wpływa na wybory państw dotyczące polityki w obliczu pandemii, jest wolność wewnętrzna. Państwa o tendencjach autorytarnych reagują szybciej i efektywniej wprowadzając rozwiązania z zakresu polityki publicznej (Toshkov, Yesilkagit, Carroll 2020; Caratas, Spataru, Gheorghiu 2020). Państwa te wykorzystują sytuację związaną z pandemią w celu jeszcze większej konsolidacji władzy. Poziom wolności wynikający z ograniczeń wprowadzonych przez pandemię wpłynął na poziom zaufania do rządów (Toshkov, Yesilkagit, Carroll 2020). W środku drugiej fali, gdy liczba zakażeń malała, poziom poparcia społecznego dla PiS spadł. Było to spowodowane konfliktami w ramach koalicji rządzącej (IBRIS 2021). Andrzej

² National Pandemic Alarm to reprezentatywne badania monitorujące opinię społeczną związane z pandemią COVID-19 w pięciu państwach Europy Środkowej organizowane przez European National Panels, patrz: National Pandemic Alarm <https://www.nationalpandemicalarm.eu/pl/>.

Rychard zaobserwował „naukowo fascynujący związek pomiędzy trwałością wirusa, z którym będziemy musieli żyć, a zarazem jego zmiennością. Ta zmienność służy jego trwałości”. Pandemia zmienia się, ewoluuje, a wraz z nią stosunek społeczeństwa do rządu (Rychard 2021, 3). Odzwierciedla to dyskurs medialny, który analizuje, interpretuje, a czasem nawet inicjuje te zmiany. Część społeczeństwa popierająca rząd i koalicję rządzącą wybiera media pokazujące sukcesy wprowadzania efektywnej polityki publicznej w walce z pandemią. Część społeczeństwa nie popierająca działań rządu jest przychylna mediom krytycznie analizującym sytuację sanitarną i zapobieganie jej w Polsce.

Polaryzacja mediów w Polsce

Trzecia fala pandemii COVID-19 w Polsce stanowi nową odsłonę, czy też etap, polaryzacji mediów. Polaryzacja ta opiera się głównie na odmiennej (właściwej dla danego medium) selekcji i interpretacji informacji, a także na wyborze cytowanych głosów.

Niniejszą analizę tekstów medialnych otwiera przykład doboru informacji. 16 marca 2021 r. na głównej stronie portalu informacyjnego gazeta.pl, należącego do grupy Agora – nieprzychylniej obecnej władzy, sądząc po prezentowanych przez nią treściach w odniesieniu do dynamiki polskiej sceny politycznej – został opublikowany link do artykułu „Rządowa fabryka miała szczyt miliony maseczek miesięcznie. Co wyszło z tej obietnicy?” z Business Insider Polska. W treści można przeczytać: „Otwarta ponad rok temu, miała w założeniu produkować 30 mln maseczek miesięcznie. O fabryce w Stalowej Woli pisaliśmy latem. Wtedy wciąż trwały przygotowania do uruchomienia produkcji. Jak wynika z odpowiedzi na interpelację senatora z KO – ta nadal nie ruszyła” (*Business Insider Polska*, 16.03.2021). W dalszej części tekstu można znaleźć wyłączenie wypowiedzi polityków opozycji. Tego samego dnia portal informacyjny wpolityce.pl – należący do sprzyjający rządzącej koalicji spółki prywatnej, co znów można stwierdzić obserwując prezentowane na nim teksty – opublikował artykuł zatytułowany „Szokujące! Wojewoda poprosił warszawskie szpitale o pomoc. ‘Dostał’ dwie pielęgniarki. Radziwiłł: To jest cały wysiłek miasta”. W nagłówku można przeczytać: „Wojewoda mazowiecki Konstanty Radziwiłł przyznał na antenie radia ZET, że ‘wyzwaniem jest obsada lekarska, pielęgniarska, innych profesjonalistów medycznych w szpitalach tymczasowych’. Podkreślił, że sytuacji nie ułatwiają też władze Warszawy” (samorządowe władze Warszawy stanowią polityczną opozycję) (Portal *wPolityce.pl*, 16.03.2021). Warto zwrócić uwagę na emocjonalny ton drugiego wspomnianego artykułu, zwłaszcza na wykrzyknik rozpoczynający tytuł, przywołujący na myśl tabloid. Najbardziej widocznym mechanizmem polaryzującym polskie media jest więc kreowanie rzeczywistości równoległych, przywoływanie pozornie niewiele znaczących faktów, pominiętych przez stronę przeciwną, które przez swoją wymowę stanowią swego rodzaju oskarżenie. Pandemia jest tutaj po prostu nowym tematem.

Kolejny przykład, odzwierciedlający charakterystykę tej analizy, związany jest z jednym z ważniejszych wydarzeń trzeciej fali pandemii w Polsce, to jest z ogłoszeniem ponownego lockdownu w całym kraju od 20 marca 2021 r. Portal wpolityce.pl poinformował 17 marca: „Lockdown w całym kraju od 20 marca! Galerie, hotele i szkoły zamknięte. Szef MZ: Jeżeli ograniczenia nie zadziałają, to będziemy zamykać wszystko” (Portal *wPolityce.pl*, 17.03.2021). Artykuł ten jest właściwie zbiorem cytatów bezpośrednich (mowa niezależna), których autorem jest minister zdrowia. Mówi on o przygotowaniu szpitali, o wariantach brytyjskim wirusa, o liczbie przypadków w poszczególnych województwach i oczywiście o nowych obostrzeniach. Jego wypowiedzi są wprowadzone przez dziennikarza za pomocą wyrażen takich jak „mówić”, „zwracać uwagę”, „informować”, „dodawać”, „apelować”, „wskazywać”, a więc neutralnych. Autor tekstu powołuje się również na dwie infografiki dotyczące liczby zakażeń, pochodzące z konta Kancelarii Prezesa Rady Ministrów na Twitterze. Można więc powiedzieć, że artykuł, zachowując wszelkie wskaźniki obiektywizmu, przekazuje oficjalne stanowisko rządu. Ponieważ chodzi tu o typowy dyskurs informacyjny, tego rodzaju wiadomości można odnaleźć we wszystkich mediach, niezależnie od sympatii politycznych, jak na przykład w artykule „Zmiany w obostrzeniach. Lockdown w całej Polsce”, opublikowanym na stronie internetowej radia TOK FM, należącego do grupy Agora (Portal *TOKFM.pl*, 17.03.2021).

Bardziej interesujący jest tutaj dyskurs opinii, czyli ten zawierający komentarze. Bez większej niespodzianki, można zaobserwować, że media sprzyjające obecnej władzy powołują się w przeważającej większości na wypowiedzi ekspertów, które wpisują się w przekaz oficjalny. A jak media opozycyjne wyrażają swoją krytykę? Bardzo często poprzez zabieg retoryczny polegający na przyzwoleniu: wszyscy zgadzamy się, co do zasadności restrykcji, ale inne rozwiązania funkcjonowałyby lepiej lub na inne kwestie warto zwrócić uwagę, według danego eksperta. Na przykład, już tytuł artykułu opublikowanego 17 marca 2021 r. na stronie radia TOK FM wskazuje, jaki kierunek obierze argumentacja autora: „Rząd ogłasza kolejny lockdown, a ekspert apeluje o zdrowy rozsądek: Nie zakażamy się na ulicy czy w galerii”. W artykule można przeczytać: „Jak komentował w TOK FM prof. Jarosław Federowski, Prezes Polskiej Federacji Szpitali, każda decyzja o lockdownie jest trudna, bo wywołuje pewne reperkusje. – Szczególnie dla dzieci sytuacja, w której znów nie będą chodzić do szkoły, jest szkodliwa – ocenił wykładowca epidemiologii i zdrowia publicznego. Jego zdaniem najważniejsze jest teraz jednak ograniczenie kontaktów między ludźmi. (...) Ekspert apelował, że w tej sytuacji wszyscy musimy ‘zaciśnąć zęby’. – I pilnować tych kontaktów. Jest wiele sytuacji, w których większym zdyscyplinowaniem i rozsądkiem możemy uniknąć zakażenia. System ochrony zdrowia za nas tego nie robi. Trzeba działać racjonalnie i odpowiedzialnie – zaznaczał gość TOK FM” (Portal TOKFM.pl, 17.03.2021).

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na tytuły dwóch przywołanych artykułów informacyjnych. Fraza „Zmiany w obostrzeniach. Lockdown w całej Polsce” wydaje się całkowicie neutralna. Tymczasem w tytule „Lockdown w całym kraju od 20 marca! Galerie, hotele i szkoły zamknięte. Szef MZ: Jeżeli ograniczenia nie zadziałają, to będziemy zamykać wszystko” natychmiast można wyczuć emocjonalny ton, wzmocniony przez wykrzyknik, a przede wszystkim swego rodzaju groźbę. Ów efekt niepokoju jest właściwy dla oficjalnego przekazu.

Trzeba skądinąd wspomnieć, że wraz z nadejściem trzeciej fali pandemii COVID-19 w Polsce, zmieniła się strategia komunikacyjna rządu, co znalazło swoje odzwierciedlenie w mediach publicznych. Każdego dnia rano w radiu lub telewizji występuje przedstawiciel rządu lub administracji publicznej, który odpowiada na pytania dziennikarza na temat aktualnego stanu pandemii. Ta strategia sprawia, że oficjalny przekaz staje się bardziej spójny, wprowadza element zagrożenia, a także może prowadzić do pogłębienia się u odbiorców wrażenia narastającej polaryzacji mediów.

Nie oznacza to, że media opozycyjne nie powodują swoimi treściami efektu strachu. 17 marca 2021 r. portal gazeta.pl opublikował artykuł opinii zatytułowany „Trzy ponure wykresy i jedna mapa. Tuż przed lockdownem jest bardzo źle. To nie koniec”. Autor przywołuje informacje na temat nowych restrykcji sanitarnych i komentuje je, powołując się na dane dotyczące dynamiki zakażeń i wydolności systemu ochrony zdrowia. W artykule możemy znaleźć stwierdzenia takie jak: „już dzienna liczba nowych przypadków przeraża”, „takiej klasyfikacji [przyjęty wskaźnik zakażeń na 100 000 mieszkańców powiatu] rząd już nie stosuje, ale pokazuje ona, jak bardzo poważna jest sytuacja na dużym obszarze Polski”, czy „nowych zakażeń przybywa, to jedno, ale istotne jest też, jak szybko. I tutaj także z danych rysuje się ponury wykres” (Mazurek 2021).

Powyższe przykłady pokazują, jak względna jest problematyka polaryzacji mediów w Polsce, zwłaszcza w świetle francuskiej analizy dyskursu. Każde medium ma bowiem do dyspozycji szeroki wachlarz środków, które mogą być użyte do osiągnięcia założonych celów politycznych i sprzedażowych. Komunikacja medialna jest regulowana przez domyślną umowę „zawartą” pomiędzy dziennikarzem a odbiorcą. Jak każda sytuacja komunikacyjna, owa umowa medialna (fr. *contrat de communication médiatique*) jest zdefiniowana poprzez kwestie dotyczące celu komunikacji, tożsamości partnerów, treści i okoliczności jej zaistnienia (Charaudeau 2000). W tym wypadku cel komunikacji jest podwójny; chodzi zarówno o informację, jak i przyciągnięcie uwagi odbiorcy, co nieuchronnie prowadzi do sprzeczności. Dziennikarze są zobligowani do „mówienia prawdy” i do upubliczniania informacji poprzez uwiarytelnianie, rekonstrukcję, ujawnianie i objaśnianie wydarzeń, zachowując jednocześnie własną wiarygodność (ich prawdomówność ma zresztą swoje źródła w najprostszych stwierdzeniach „wszyscy mówią o tym wydarzeniu, musi być więc prawdziwe”). Ale dziennikarze są również zmuszeni przyciągać odbiorców i wpływać na nich. W tym celu wykorzystują oni różne scenariusze i narracje oparte na powszechnie podzielanych przekonaniach i zbiorowych emocjach. Wreszcie, nie zapominajmy o ważnym aspekcie komercyjnym. Jak zauważa Patrick Charaudeau

(2000), „informacyjny przekaz medialny czerpie z trudnej do zachowania równowagi pomiędzy tymi dwoma celami i trzema porządkami (sprzedaż, demokracja, wpływ)”.

Jeśli chodzi o partnerów komunikacji, należy rozróżnić nadawcę i odbiorcę. Pierwszy z nich ma za zadanie wybrać, przywołać, opisać i skomentować rzeczywiste wydarzenia, co ma związek z celem komunikacji medialnej i jej treścią. Dziennikarz znajduje się, jak już zostało podkreślone, w sytuacji wielu sprzeczności, a jego dyskurs nosi ślady jego obecności (jest subiektywny), zachowując wszelkie pozory obiektywizmu, zgodnie z oczekiwaniami i w zależności od gatunku. Odbiorca natomiast jest raczej jednostką wirtualną, stworzoną przez media jako zbiór wiadomości i przekonań, zależnych od przypisywanych mu oczekiwań. Te uwagi prowadzą do wniosku, że to społeczeństwo polskie jest spolaryzowane od wielu lat (dlaczego – to już inna kwestia), a media kierują swój przekaz do wybranych, ustalonych grup odbiorców, aby osiągnąć cele wykraczające zdecydowanie poza informację.

Kryzys zaufania w polskich mediach

Podsumowując rozważania warto zauważyć, że kryzys zaufania jest widoczny w polskim dyskursie medialnym, niezależnie od jego polaryzacji. Już od początku pandemii był to stały temat, poruszany przez media opozycyjne. Od jesieni 2020 r., co ma związek ze wspomnianymi wyżej wydarzeniami, słowo „zaufanie” w towarzystwie „kryzysu” jest obecne właściwie wszędzie i na każdym kroku, często w cytowanych wypowiedziach polityków, ekspertów i komentatorów, zarówno opozycyjnych, jak i sympatyzujących czy nawet należących do obecnej ekipy rządzącej. Ponadto, używane wyrażenia sprawiają wrażenie dość kategorycznych. W artykule opinii, który ukazał się w wydaniu internetowym „Gazety Wyborczej” 17 grudnia 2020 r. pt. „Jak zrujnować zaufanie do państwa”, autor Michał Wilgocki pisze: „Prawo i Sprawiedliwość dokonało zbrodni koncertowego wręcz marnotrawstwa energii Polaków. Jeszcze w marcu niemal wszyscy obywatele rozumieli, że muszą się zmobilizować w walce z pandemią, i dali rządowi kredyt zaufania. Dziś – przez niezrozumiałe i chaotyczne decyzje władzy – z tego zaufania zostały strzępy” (Wilgocki 2020). W wywiadzie udzielonym 1 stycznia 2021 r. prywatnej, opozycyjnej stacji telewizyjnej TVN24 prof. Andrzej Leder (IFiS PAN) ocenia: „zaufanie społeczne uległo bardzo głębokiej erozji i czeka nas wielka praca, nas ludzi, którzy są świadomi, jak ono jest ważne, nad odbudowywaniem, nad przeniesieniem tych indywidualnych więzów, które ludzie mają i stworzyli na poziom zaufania do większych struktur, do instytucji, do autorytetu nauki przede wszystkim i do tego, żeby rozumieć, że tylko działanie wspólne może pomóc wyjść nam z tego kryzysu, w którym jesteśmy” (Portal TVN24.pl, 1.01.2021). Z drugiej strony, Bogusław Chrabota, redaktor naczelny „Rzeczpospolitej”, jednego z dwóch największych dzienników w Polsce, o profilu liberalno-konserwatywnym, pisze w felietonie „Zaufanie, czyli gra o tron” z 4 lutego 2021 r.: „Do głowy by mi nie przyszło 30 lat temu, że po trzech dekadach polskiej demokracji pojawi się i, co ważniejsze, przejmie władzę formacja, której tak bardzo nie będzie zależało na kreowaniu szeroko rozumianego zaufania społecznego” (Chrabota 2021). I na zakończenie, wicepremier Jarosław Gowin w wywiadzie dla „Rzeczpospolitej” z 16 marca 2021 r. przyznaje: „Albo odbudujemy niezbędne do wspólnego rządzenia minimum zaufania, albo prawica zostanie odsunięta od władzy na wiele długich lat” (Szymanek 2021).

Przytoczone przykłady pokazują wyraźnie, że kryzys zaufania jest realnym problemem, z którym mierzy się obecnie polskie społeczeństwo, a dyskurs medialny, niezależnie od polaryzacji, do której jesteśmy już przyzwyczajeni, kwestię tę odzwierciedla.

Podsumowanie

Następujące czynniki wpłynęły na wzrost się braku zaufania społecznego w Polsce podczas pandemii: osłabienie systemu politycznego, erozja wartości demokratycznych, nieudolność instytucjonalna, ograniczenia wolności i osłabienie relacji między obywatelem a państwem. Negatywne konsekwencje pandemii wraz ze słabością systemu demokratycznego w instytucjach państwowych doprowadziły do degradacji za-

ufania obywateli wobec państwa. Zanalizowany dyskurs medialny odzwierciedla ten kryzys zaufania i ugruntowuje polaryzację mediów w Polsce.

W dniu 27 kwietnia 2021 r. rząd przyjął projekt ustawy o ratyfikacji Europejskiego Funduszu Odbudowy (Rozporządzenie UE 2020)³, który został przyjęty przez polski parlament 4 maja 2021 r.⁴; w konsekwencji wprowadzony zostanie Krajowy Plan Odbudowy⁵. Plan polityczny zostanie wkrótce zdominowany przez kampanię wyborczą przed wyborami parlamentarnymi w 2023 r. Odbudowanie tego zaufania stanowi jedno z największych wyzwań, jakie stoi przed rządzącymi.

Podziękowanie

Prezentowana analiza została przeprowadzona w ramach Mini Grantu 4EU+ „L'Europe centrale face à la pandémie” 2020-2021 prowadzonego przez Ośrodek Kultury Francuskiej i Studiów Frankofońskich UW.

Bibliografia

- Afelt Aneta. 2021a. *Rok pandemii COVID-19 w Polsce: Lekcje, wnioski i perspektywy*, Webinarium, United Nation Association Poland, 18.03.2021.
- Afelt Aneta. 2021b. *Globalizacja a epidemiologiczny efekt teorii trzepotu skrzydeł motyla. Dlaczego SARS-CoV-2 tak szybko nas skolonizował?* Webinarium, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, 25.01.2021.
- Algan Yann. 2018. „Trust and social capital”, [w:] Stiglitz Joseph E., Fitoussi Jean-Paul, Durand Martine, *For Good Measure. Advancing Research on well-being Metrics beyond GDP*. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/9789264307278-12-en/index.html?itemId=/content/component/9789264307278-12-en>, (dostęp: 02.11.2020).
- Badie Bertrand. 2021. *Du populisme et de ses transformations*, Webinarium: „Populismes arabes et européens: approches comparées”, Centre arabe de recherche et d'études politiques de Paris, 29.01.2021.
- Benveniste Emile. 1966. *Problèmes de linguistique générale*, 1. Paris : Gallimard.
- Caratas Maria Alina, Spataru Elena Cerasela, Gheorghiu Gabriela. 2020. *Does COVID-19 Threaten Global Democracy? „Ovidius University Annals”, Economic Sciences Series*, vol. XX, Issue 1/2020. <https://ideas.repec.org/a/ovi/oviste/vvxy2020i1p44-49.html>, (dostęp: 02.01.2021).
- Charaudeau Patrick. 1983. *Langage et discours. Éléments de sémiolinguistique (théorie et pratique)*. Paris : Hachette Université.
- Charaudeau Patrick. 2000. „L'événement dans le contrat médiatique”, [w :] *Dossiers de l'audiovisuel 91. La télévision de l'événement. La documentation française*, <http://www.patrick-charaudeau.com/L-evenement-dans-le-contrat.html>, (dostęp 06.05.2021).
- Dignat Etienne. 2020. „COVID-19 : la responsabilité globale des États”. 2020. *Les dossiers du CERI*, SciencesPo-CERI, 15.05.2020. <https://www.sciencespo.fr/ceri/fr/content/de-l-interet-national-la-responsabilite-globale-des-etats> (dostęp: 11.12.2020).
- Duszyński Jerzy, Afelt Aneta, Ochab-Marcinek Anna i inni. 2020. *Zrozumieć COVID, Opracowanie zespołu ds. COVID-19 przy prezesie Polskiej Akademii Nauk*, Polska Akademia Nauk. https://informacje.pan.pl/images/2020/opracowanie-covid19-14-09-2020/ZrozumiecCovid19_opracowanie_PAN.pdf (dostęp: 01.12.2020).
- Fukuyama Francis. 2020a. „The geopolitics of COVID”, *International Policy Review*, Stanford University. <https://fsi.stanford.edu/sipr/content/sipr-fukuyama>, (dostęp: 11.12.2020).
- Fukuyama Francis. 2020b. *Economic and political development; the importance of institutions*. Webinarium, Uniwersytet Warszawski, 08.12.2020.
- IBRIS. 2021. *Sondaż z dnia 02.03.2021*. <https://ibris.pl/sondaz/>, (dostęp: 03.03.2021).
- Knack Stephen. 1998. *Trust, Associational life and Economic Performance*, OECD. <https://www.oecd.org/innovation/research/1825662.pdf> (dostęp: 02.11.2020).
- Krastew Iwan. 2020. *Nadeszło jutro. Jak pandemia zmienia Europę*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Levratto Nadine, Arcuri Giuseppe, Amdaoud Mounir. 2020. *La confiance, un facteur explicatif clé des écarts de mortalité liée à la COVID-19 en Europe*, „The Conversation”, 13.12.2020.
- Maigneueau Dominique. 2007. *Analyser les textes de la communication*. Paris : Armand Colin.
- Maigneueau Dominique. 2014. *Discours et analyse du discours*. Paris : Armand Colin.
- Ministerstwo Zdrowia. 2020, 2021. *Raporty zakażeń COVID*. <https://www.gov.pl/web/koronawirus/wykaz-zarazen-koronawirusem-sars-cov-2Raporty> (dostęp: 30.04.2021).

³ Według projektu Europejskiego Funduszu Odbudowy Polska ma otrzymać 23 mld euro w dotacjach i 34 mld euro w formie pożyczki.

⁴ Sejm przyjął projekt ustawy w sprawie ratyfikacji Europejskiego Funduszu Odbudowy większością 270 głosów, przeciw 33 a 133 posłów wstrzymało się od głosowania.

⁵ Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności – jest planem, który polega na odbudowie polskiej gospodarki dzięki funduszom europejskim (MFiPR 2021). W dniu 3 maja 2021 r. polska delegacja złożyła jego projekt do Komisji Europejskiej. Europejski Fundusz Odbudowy musi zostać ratyfikowany przez wszystkie parlamenty, w tym polski. Jest to warunek konieczny otrzymania funduszy.

- NPA. 2021. *European National Panels*. <https://www.nationalpandemicalarm.eu/en/2021-02-19?index=impact#global-timeline-index-wrapper> (dostęp: 03.03.2021).
- OECD. 2020. *The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government*, OECD Policy Responses to Coronavirus. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314e1/> (dostęp: 05.12.2020).
- Omyłka-Rudzka Małgorzata, *Zaufanie społeczne*, Komunikat z badań, nr 37/2022, Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa, CBOS, marzec 2022. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_037_22.PDF.
- Rozporządzenie Rady (UE) 2020/2094 z dnia 14 grudnia 2020 roku ustanawiające Instrument Unii Europejskiej na rzecz Odbudowy w celu wsparcia odbudowy w następstwie kryzysu związanego z COVID-19. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020R2094&from=EN> (dostęp: 19.04.2021).
- Rychard Andrzej. 2021. *PiS ma spójny program, ale niespójne instrumenty polityczne do jego wprowadzania*, „Polska Times”, 26.02.2021. <https://polskatimes.pl/andrzej-rychard-pis-ma-spojny-program-ale-niespojne-instrumenty-polityczne-do-jego-wprowadzania/ar/c1-15463158> (dostęp: 01.03.2021).
- Sucher J. Sandra, Gupta Shalene. 2019. *The trust crisis*, „Harvard Business Review”, 23.06.2019. <https://hbr.org/2019/07/the-trust-crisis> (dostęp: 20.04.2021).
- Toshkov, Dimitar, Kutsal Yesilkagit, and Brendan Carroll. 2020. “Government Capacity, Societal Trust or Party Preferences? What Accounts for the Variety of National Policy Responses to the COVID-19 Pandemic in Europe?.” OSF Preprints. April 29. doi:10.1080/13501763.2021.1928270. (06.04.2021) (dostęp: 01.02.2021).

Wykaz analizowanych artykułów prasowych (w kolejności występowania w tekście)

- „Rządowa fabryka miała szyc miliony maseczek miesięcznie. Co wyszło z tej obietnicy?”, *Business Insider Polska*, 16.03.2021, URL: <https://businessinsider.com.pl/firmy/strategie/rzadowa-fabryka-miala-szyc-miliony-maseczek-miesiecznie-co-wyszlo-z-tej-obietnicy/mz7r222> (dostęp 06.05.2021).
- „Szokujące! Wojewoda poprosił warszawskie szpitale o pomoc. 'Dostał' dwie pielęgniarki. Radził: To jest cały wysiłek miasta”, Portal *wPolityce.pl*, 16.03.2021, URL: <https://wpolityce.pl/polityka/543249-wojewoda-poprosil-szpitala-o-pomoc-odpowiedz-szokuje> (dostęp 06.05.2021).
- „Lockdown w całym kraju od 20 marca! Galerie, hotele i szkoły zamknięte. Szef MZ: Jeżeli ograniczenia nie zadziałają, to będziemy zamykać wszystko”, Portal *wPolityce.pl*, 17.03.2021, URL: <https://wpolityce.pl/media/543478-lockdown-w-calym-kraju-od-2003-galerie-i-hotele-zamkniete> (dostęp 06.05.2021).
- „Zmiany w obostrzeniach. Lockdown w całej Polsce”, Portal *TOKFM.pl*, 17.03.2021, URL: <https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,171710,26890457,zmiany-w-obostrzeniach-lockdown-w-calej-polsce.html> (dostęp 06.05.2021).
- „Rząd ogłasza kolejny lockdown, a ekspert apeluje o zdrowy rozsądek: Nie zakażamy się na ulicy czy w galerii”, Portal *TOKFM.pl*, 17.03.2021, URL: <https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,171710,26891759,rzad-oglasza-kolejny-lockdown-a-ekspert-apeluje-o-zdrowy-rozsadek.html> (dostęp 06.05.2021).
- Mazurek Maria. 2021. „Trzy ponure wykresy i jedna mapa. Tuż przed lockdownem jest bardzo źle. To nie koniec”, Portal *Gazeta.pl*, 17.03.2021, URL: <https://next.gazeta.pl/next/7,173953,26889831,trzy-ponure-wykresy-i-jedna-mapa-tuz-przed-lockdownem-jest.html#s=BoxOpMT> (dostęp 06.05.2021).
- Wilgocki Michał. 2020. „Jak zrujnować zaufanie do państwa”, *Gazeta Wyborcza*, 17.12.2020, URL: <https://wyborcza.pl/7,75968,26619161,jak-zrujnowac-zaufanie-do-panstwa.html?disableRedirects=true> (dostęp 06.05.2021).
- „Zaufanie społeczne uległo bardzo głębokiej erozji i czeka nas wielka praca”, Portal *TVN24.pl*, 1.01.2021, URL: <https://tvn24.pl/polska/andrzej-leder-podsumowuje-2020-rok-4877622> (dostęp 06.05.2021).
- Chrabota Bogusław. 2021. „Zaufanie, czyli gra o tron”, *Plus Minus*, 5.02.2021, URL: <https://www.rp.pl/Plus-Minus/302059989-Zaufanie-czyli-gra-o-tron.html> (dostęp 06.05.2021).
- Szymanek Cezary. 2021. „Zaufanie, teflon i mieszkania, czyli koalicja Zjednoczonej Prawicy na zakręcie”, *Rzeczpospolita*, 16.03.2021, URL: <https://podcasty.rp.pl/rzecz-w-tym/11560-zaufanie-teflon-i-mieszkania-czyli-koalicja-zjednoczonej-prawicy-na-zakrecie> (dostęp 06.05.2021).